

*В. М. Белакурскі, канд. філас. навук, дац.,
дац. каф. філасофіі;
Ж. Я. Белакурская, канд. філал. навук, дац.,
дац. каф. сучаснай беларускай мовы БДУ*

КНИГА – МОВА – НАЦЫЯНАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА: МІНУЛАЕ І СУЧАСНАСЦЬ

Ужо ў час Сярэднявечча на беларускіх землях пачалі закладвацца характэрныя рысы і асаблівасці нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа, яго мовы і культуры, у тым ліку кніжнай. Вытокі гэтага працэсу ўзыходзяць да Кіеўскай Русі (X – першая палова XIII ст.), калі на нашай тэрыторыі і перш за ўсё ў межах Полацкага княства фарміраваліся адметныя этнічныя прыкметы сацыяльна-эканамічнага ўкладу і рэлігійна-культурнага жыцця беларусаў.

У грамадскім і духоўна-культурным жыцці нашых продкаў выразна заявілі аб сабе ў той час дзве супрацьлеглыя тэндэнцыі – інтэграцыя і дыферэнцыяцыя. Першая грунтавалася на ідэі этнічнай і рэлігійна-культурнай роднасці і звязвалася з імкненнем да захавання палітычнага адзінства Русі. Другая з’яўлялася вынікам зараджэння і развіцця рэлігійна-этнічных асаблівасцей і спецыфікі нарастаючага ментальнага і палітычнага адмежавання, што ў выніку абумовіла генезіс новых народнасцей – беларусаў, украінцаў, рускіх, з характэрнымі для іх самасвядомасцю, сацыяльна-палітычным ладам жыцця.

Адным з найважнейшых этнастваральных фактараў стала станаўленне старажытнабеларускай мовы. З сярэдзіны XV ст. пісьменнасць на беларускіх землях узбагацілася рысамі, якія даюць падставы лінгвістам для сцвярджэнняў аб самастойнай літаратурнай беларускай мове са сваімі адметнымі арфаграфічнымі, граматычнымі і лексічнымі асаблівасцямі. Старабеларуская мова з’яўлялася дзяржаўнай, на ёй складаліся прывілеі, граматы, палітыка-юрыдычныя акты, вялося справаводства ў магістратах і судах, ствараліся свецкія творы, у тым ліку помнікі летапісання. Дзяржаўны статус беларускай мовы быў замацаваны статутамі 1566 і 1588 гг.

Асобнае месца ў нашай нацыянальнай культуры належыць Францыску Скарыне – першадрукару, асветніку, мысліцелю-гуманісту. Ф. Скарына здзейсніў у беларускай кніжнай культуры

сапраўдную рэвалюцыю, тую, пачынальнай якой у Заходняй Еўропе быў І. Гутэнберг.

На думку даследчыкаў, мова выданняў Скарыны – гэта беларуская рэдакцыя царкоўнаславянскай мовы. Разам з тым вучоныя адзначаюць велізарную каштоўнасць уведзеных Скарынам у літаратурнае ўжыванне шматлікіх беларусізмаў, граматычных форм і лексічных сродкаў жывой беларускай мовы, што рабіла тэкст Бібліі зразумелым і даступным чытачу.

Нацыянальна-патрыятычная і грамадзянскія ідэі Скарыны атрымалі далейшае развіццё ў рэнесансна-гуманістычнай і рэфармацыйнай думцы другой паловы XVI ст., калі істотна актуалізавалася праблема захавання дзяржаўнасці і нацыянальнай культуры беларускага народа. У 1562 г. у Нясвіжы С. Будным у сааўтарстве з М. Кавячынскім і Л. Крышкоўскім быў выдадзены на беларускай мове «Катэхізіс» і арыгінальны філасофскі твор «Апраўданне грэшнага чалавека перад богам».

Як адзначыў сам Будны, з дапамогай роднай мовы ён хацеў навучыць «сапраўднай веры» свой народ. У прадмове да «Катэхізісу» Будны заклікае сваіх патронаў, князёў Радзівілаў, не забываць родную мову, мову продкаў: «Абы ваши княжецкие милости не только чужеземных языцех кохали, але бы тежь ваши княжецкие милости и того здавна славного языка словенского размиловали и оным бавити рачили». Паважлівае стаўленне да нацыянальнай культуры і роднай мовы, па перакананні Буднага, дасць «всім иным с себе добрый взор и приклад» і паслужыць выгодзе «отчизны» [4, с. 25–26].

Праблема захавання традыцыйнай беларускай культуры становіцца асабліва актуальнай пасля Люблінскай уніі 1569 г. У другой палове XVI ст. Вялікае Княства Літоўскае было ўцягнута ў знясільваючую крываваую Лівонскую вайну, якая доўжылася чвэрць стагоддзя (з 1558 па 1583 г.). З ваеннай экспансіяй Маскоўскага царства, якое кіравалася ідэалагемай «Масква – Трэці Рым», супала духоўная экспансія каталіцкай царквы, пацяснёнай рэфармацыйным рухам з Заходняй Еўропы на беларускія землі. У 1569 г. (год заключэння Люблінскай уніі) у Вялікім Княстве Літоўскім пачаў сваю дзейнасць ордэн езуітаў, які ў каталіцкай царкве традыцыйна адказваў за місіянерскую справу і адукацыю. У аснову апошняй была пакладзена дактрына трох ступеней паслушэнства, сфармуляваная яшчэ заснавальнікам ордэна Ігнацыем Лаёлам:

1. Безумоўнае выкананне вучнем таго, што яму прадпісана Богам.

2. Прыняцце волі Усявышняга (праз настаўніка) як сваёй асабістай волі.

3. Дапушчальнасць любых учынкаў, нават шляхам сцірання граней паміж маральным і амаральным у інтарэсах каталіцкай царквы і ордэна.

У 1579 г. была заснавана Віленская езуіцкая акадэмія, якую ўзначаліў духоўны айцец польскага караля манах-аскет, фанатык-езуіт і красамоўны прамоўца Пётр Скарга. Менавіта Скарга ў сваім творы «Аб адзінстве Боскай царквы» яшчэ ў 1577 г. рэзка адмоўна выступіў супраць беларускай культуры і яе носбіта – мовы. Паводле Скаргі, сапраўдная вера і навука могуць існаваць толькі на лаціне. «Са славянскай мовай ніхто вучоным быць не можа... Таму, што на свеце няма той нацыі, якая б на ёй, як у кнігах запісана размаўляла, а сваіх правілаў, граматык і дапаможнікаў для навучання ў славян няма і іх мець яны не могуць» [2, с. 223–256].

Другі аўтар – езуіт Віленскай акадэміі Бенедыкт Гербест – у творы «Высновы веры касцёла Рымскага» сцвярджаў, што беларусы і іншыя ўсходнія славяне пакараны за адступніцтва ад Рыма. Таму яны «не маюць ні памяці, каб «Отчэ наш» і «Верую» ведаць, ні розуму, каб бачыць неабходныя для выратавання рэчы, ні добрай волі, каб заможна жыць» [2, с. 581].

Сродкам сцвярджэння ўплыву Ватыкана і рэалізацыі геапалітычных інтарэсаў польскіх феадалаў на беларуска-ўкраінскіх землях была абрана унія праваслаўнай і каталіцкай цэркваў, ініцыятарам і тэарэтыкам якой выступіў Скарга. Увядзенне уніі было абвешчана ў 1596 г. на царкоўным саборы ў Бярэсці.

Дзейнасць ордэна езуітаў і правядзенне ў жыццё уніі паклалі пачатак наступу феадальна-каталіцкай рэакцыі на нацыянальную беларускую культуру, палітыцы дэнацыяналізацыі і паланізацыі беларускага народа.

Пануючы клас Беларусі таксама аказаўся дэнацыяналізаваным і апалячаным, падвержаным уплыву польскай культуры. Гэтаму садзейнічаў шэраг гістарычных абставін, у прыватнасці пагоршаныя ўзаемаадносіны з Рускай дзяржавай, антыфеадальныя народныя выступленні, прадчуванне ўладамі страты сваіх эканамічных і сацыяльна-палітычных пераваг і г.д. Усё гэта падштурхоўвала пануючы клас Беларусі не толькі да сацыяльна-палітычнага збліжэння з польскімі феадаламі; у імя збліжэння і

класавага панавання прыносіліся ў ахвяру традыцыйная рэлігія і нацыянальная культура. Прымаючы каталіцызм, беларускія феодальны ўсё больш уцягваюцца ў сферу польскай культуры, адмаўляюцца ад роднай мовы, перастаюць спрыяць нацыянальна-культурнаму руху.

Паступова ў Рэчы Паспалітай на аснове агульнасці саслоўных праў і прывілей, каталіцкай ідэалогіі і польскай мовы складваецца феадальна-этнічная агульнасць – «народ шляхецкі». У асяроддзі пануючага класа сцвярджаецца формула «па нараджэнні русін, па народнасці паляк» [3, с. 178].

Наступленне каталіцкай рэакцыі і перш-наперш яе авангарда – ордэна езуітаў – суправаджалася лютой атакай на беларускую мову. Добра разумеючы, што мова з'яўляецца «крывёю духу» народа, памяццю яго культуры, езуіты дабіваліся паўсюднага выкаранення гэтай памяці. У 1696 г. Варшаўскі сейм забараніў старабеларускую «просту мову» ў судах і канцылярыях Рэчы Паспалітай. Штучная ліквідацыя беларускай мовы вельмі адмоўна паўплывала на далейшае духоўнае жыццё Беларусі, істотна замарудзіла развіццё нацыянальнай самасвядомасці. Захавальнікам традыцыйнай беларускай культуры застаўся просты народ, сялянства, якое ва ўмовах жорсткай эксплуатацыі і нацыянальнага прыгнёту змагло зберагчы родную мову і стварыць на яе аснове ўласныя духоўныя каштоўнасці.

У канцы XVIII ст. вынік Рэчы Паспалітай быў падведзены трыма яе падзеламі паміж Расіяй, Аўстрыяй і Прусіяй (1773–1795).

Вызначальнай рысай палітыкі царызму на беларускіх землях становіцца русіфікацыя. Разам з тым імперскія ўлады турбуе так званае польскае пытанне і неабходнасць барацьбы з «польскай інтрыгай». Вось чаму, на думку даследчыкаў, у той час, калі ва Украіне царскі ўрад адкрываў вышэйшыя школы (у 1805 г. – Харкаўскі ўніверсітэт, у 1816 г., зноў у Харкаве, – сельскагаспадарчы інстытут, у Кіеве ў 1834 г. – універсітэт Святога Уладзіміра, у 1841 г. – медыцынскі інстытут і інш.), у Беларусі вышэйшыя школы зачыняліся. Пасля паўстання 1832 г. быў зачынены Віленскі ўніверсітэт. На пачатку 1830-х гг. Полацкі кадэцкі корпус быў пераведзены ў Маскву. Горацкі сельскагаспадарчы інстытут (адкрыты ў 1849 г.) пасля паўстання 1863 г. пераведзены ў Пецярбург.

Пасля нацыянальна-вызваленчага паўстання 1863 г. царскі ўрад у 1867 г. забараніў друкаваць кнігі на беларускай мове. Гэтую

забарону з друкаванага беларускага слова зняла толькі рэвалюцыя 1905–1907 гг. У пачатку ХХ ст. выйшла каля 250 выданняў на роднай мове (у той час, як за ўсё ХІХ ст. толькі 75). Асаблівасцю новага беларускага кнігадрукавання было тое, што найбольш значнае месца ў ім займалі выданні культурна-асветніцкага характару – буквары, чытанкі, календары і інш., якія дзякуючы сваёй даступнасці і зразумеласці станавіліся вялікай дапамогай ў распаўсюджванні асветы сярод народа і фарміраванні яго нацыянальнай самасвядомасці. Першай кнігай, якая выйшла ў выдавецтве «Загляне сонца і ў наша ваконца», быў «Беларускі лемантар, або Першая навука чытання» (1906) К. Каганца. Услед за лемантаром у тым жа годзе было выдадзена «Першае чытанне для дзетак беларусаў», падрыхтаванае А. Пашкевіч (Цёткай).

Справу стварэння школьных навучальных дапаможнікаў прадоўжыў Я. Колас. У 1910 г. выйшла ў свет «Другое чытанне для дзяцей беларусаў», якое стала значнай з’явай не толькі ў творчасці пісьменніка, але і ў гісторыі нацыянальнай навукова-педагагічнай літаратуры.

Пасля кастрычніка 1917 г. у Беларусі ўзнялася новая хваля нацыянальнага адраджэння. У рэспубліцы былі створаны інстытуты асновы для развіцця беларускай культуры – адчынены першыя навуковыя ўстановы, кафедры, разгорнута падрыхтоўка нацыянальных навуковых кадраў. Разгарнулася і кнігадрукаванне. Навука і культура Беларусі шырока заявілі аб сабе на роднай мове. Сапраўднай энцыклапедыяй беларусазнаўства стала кніга Я. Карскага «Беларусы» (1921), над якой ён пачаў працаваць яшчэ да рэвалюцыі. Там былі прыведзены звесткі аб Беларусі, яе насельніцтве, дадзены нарыс гісторыі, этнаграфіі, археалогіі, дыялекталогіі беларускага народа, акрэслены межы беларускай мовы, складзена падрабязная бібліяграфія, пералічаны ў храналагічнай паслядоўнасці ўсе працы па беларускай мове, беларускай гісторыі і этнаграфіі, прыведзены асноўныя помнікі беларускага пісьменства, а таксама іх выданні.

Істотнае месца сярод даследаванняў духоўнай культуры народа належыць выпушчанаму ў 1925 г. юбілейнаму зборніку «Чатырохсотлеце беларускага друку», які паклаў пачатак сістэматычнаму і паглыбленаму вывучэнню гісторыі беларускай культуры. У падрыхтоўцы кнігі прыняла ўдзел вялікая група вядомых вучоных рэспублікі (У. Пічэта, У. Перцаў, М. Шчакаціхін, Д. Жылуновіч, М. Піотуховіч, В. Дружыц і інш.). У зборніку

даволі падрабязна разглядалася гістарычнае развіццё беларуска-літоўскай дзяржавы ў канцы XVI ст., даследаваўся светапогляд найбольш выдатных дзеячаў беларускай культуры таго часу. Асаблівая ўвага аўтараў была адведзена асобе Ф. Скарыны. Гісторык А. Ясінскі даследаваў развіццё культуры Чэхіі пачатку XVI ст., Д. Ягораў прывёў даныя аб Падуанскім універсітэце XV–XVI стст., Я. Воўк-Левановіч прааналізаваў мову Бібліі Ф. Скарыны. Значны ўклад у даследаванне светапогляду Скарыны ўнёс У. Пічэта. Эпоху, у якую жыву гуманіст, Пічэта характэрызаваў як беларускае Адраджэнне, упершыню ўводзячы гэты тэрмін у навуковы ўжытак.

Важнае месца ў першых работах беларускіх даследчыкаў на роднай мове надавалася творчасці С. Буднага, В. Цяпінскага, Л. Сапегі, К. Лышчынскага і інш.

На пачатку 1930-х гг. у рэспубліцы былі дасягнуты значныя поспехі ў вывучэнні гісторыі беларускай культуры. Аднак далейшым даследаванням у значнай ступені перашкодзілі вульгарна-класавы падыход, а таксама культ асобы І. Сталіна. Даволі шырокае хаджэнне атрымала меркаванне аб мінулай беларускай культуры як «рэакцыйна-феадальнай» (XV–XVI стст.), ці «буржуазна-нацыяналістычнай» (канец XIX – пачатак XX ст.). Нават Скарына разглядаўся такімі крытыкамі як «сярэднявечны схаласт, які пераклаў Біблію на беларускую мову» [5, с. 61]. Усё гэта прывяло да таго, што вывучэнне культурнай спадчыны беларускага народа фактычна спынілася. Зноў была разарвана і «распалася сувязь часоў», адноўленая ў першыя дзесяцігоддзі XX ст. тытанічнай працай і намаганнямі беларускай навуковай інтэлігенцыі. Хутка амаль уся яна аказалася рэпрэсаванай і знішчанай.

Чарговая хваля нацыянальнага адраджэння пачалася ва ўмовах пераадолення культа асобы Сталіна. Разам з тым гэты працэс так і не змог атрымаць належнай дынамікі і істотна затармазіўся ў 1960 – пачатку 80-х гг. Нягледзячы на гэта, беларуская культура набыла значную вядомасць у свеце, чаму садзейнічалі паступовае вяртанне да жыцця былых літаратурных крыніц, а таксама нараджэнне новых значных літаратурных твораў.

У 90-я гг. XX ст. зноў настойліва заявіла аб сабе неабходнасць духоўнага адраджэння грамадства, звязаная з набыццём дзяржаўнага суверэнітэту. Пасля распаду СССР Рэспубліка Беларусь, як і раней, аказалася ў адзінай інфармацыйнай, а таксама ў

значнай ступені моўнай і кніжнай прасторы з Расіяй. Акрамя станоўчых момантаў, гэта садзейнічала таму, што ў сённяшняга беларуса сфарміравалася недастатковае ўсведамленне сваёй нацыянальнай ідэнтычнасці, а таксама і самабытнасці сваёй культуры. Схільнасць беларускіх палітыкаў разглядаць беларусаў і рускіх як адзін народ таксама адыграла сваю адмоўную ролю.

Згодна даследаванням навукоўцаў і паводле апошняга перапісу насельніцтва, большасць жыхароў Рэспублікі Беларусь размаўляюць на рускай мове, але 73,7 % усяго насельніцтва краіны, у тым ліку 85,6 % беларусаў, лічаць беларускую мову роднай. Як падкрэсліваюць даследчыкі, «гэта азначае, што ў сучаснай Беларусі этнічнае і моўнае самавызначэнне грамадзян адбываецца на нацыянальна-дзяржаўнай аснове: такой паўстае свядомасць людзей, рэаліі іх адносін да сваёй краіны» [1, с. 81].

Такім чынам, неабходнасць самаідэнтыфікацыі адносна добра ўсведамляецца ў сучасным грамадстве, аднак праблема нацыянальнай самасвядомасці і звязаныя з ёй пытанні мовы і высокай кніжнай культуры знаходзяцца яшчэ далёка ад свайго сістэмнага выражэння.

1. Мечковская, Н. Б. Чем белорусы отличаются от русских? / Н. Б. Мечковская // Мовы і культура Беларусі: нарысы. – Мінск : Права і эканоміка, 2008. – С. 120–142.

2. Памятники полемической литературы в Западной Руси. – СПб., 1882. – Кн. 2.

3. Пашуто, В. Т. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства / В. Т. Пашуто, Б. Н. Флоря, А. Л. Хорошкевич. – М. : Наука, 1982. – 266 с.

4. Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Францыска Скарыны / уклад. У. Г. Кароткага. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 38 с.

5. Ротман. Афіцыйны гісторык нацдэмаў // Савецкая краіна. – 1931. – № 7.